

Глава 7 Афінська республіка

§ 1. Виникнення держави

Афіни невідповідно стали культурним і політичним вождем Греції: їх не зачепила руйнівна дорійська навала. Афінська держава і право - класичний зразок стародавньої демократії, заснованої на приватногос-подарських відносинах (античний спосіб виробництва). Розквіту сягає у V-IV століттях до н. е. Афіни розташовані у районі Аттики, півден-но-східній частині Пелопоннесу. До VIII століття до н. е. тут існували декілька родових общин, об'єднання яких - синойкізм приписується легендарному царю Тесею.

Синоїкізм, скоріше за все, тривав декілька сотень років, об'єднавши прадавніх жителів Аттики - пеласгів - з ахейцями та дорійцями. Спо-чатку Афінами управляли царі - бази леї (Тесей, Кекроп та ін.), з 683 року до н. е. почали обирати вищих посадових осіб - архонтів у числі дев'яти. Архонт-епонім очолював міську адміністрацію (його іменем називався рік), архонт-басилей виконував релігійні функції, архонт- полемарх командував військами, шість архонтів-фесмофетів управляли судовими справами. На VI століття до н. е. Афіни є типовим містом- полісом, що поєднує чотири племені - філі, кожне по 100 родів. Філа складалася з трьох тритій та 12 навкрай (створені для будівництва кораблів, згодом перетворилися на адміністративні округи). Зберігаючи зовнішню родоплемінну структуру та інститути родового ладу, афінське суспільство вже за гомерівських часів роздирається гострими соціальними суперечностями. Громадяни поділялись на стани: ева- тридів (шляхетних), геоморів (землеробів), деміургів (ремісників), іноземців-метеків та рабів. Практично всю владу було зосереджено в ареопазі - органі аристократії, що підкорив собі народні збори (агору). На початку VI століття до н. е. інститути родового ладу були вже не в змозі стримувати соціальні суперечності та захищати суспільство від засильства аристократії. Розкрадаються землі, надбання храмів, багатьох бідняків зганяють за борги з земель, продають у рабство за кордон. Подальший розвиток афінської державності відбувається в жорсткій боротьбі народу з аристократією.

§ 2. Суспільний лад

Суспільний лад Афін (відповідно й інших античних міст-держав) зазвичай характеризується як рабовласницький. Звідси походять терміни «рабовласницька держава» та «рабовласницьке право». Якби йшлося про те, чи були в Афінах чи в Римі раби, не виникало б жодних спорів про проблему рабовласництва. Раби були й багато. Але у свій час у марксистській літературі відповідно до доктрини «способів виробництва» та «суспільних формацій» було сформульоване положення про «рабовласницький лад» як обов'язковий універсальний етап історії для всіх країн і народів. У зв'язку з цим виникає запитання: що таке «лад»? Вочевидь, це певний обов'язковий порядок, який характеризує «конструкцію» суспільства, його суттєві характеристики. Конструкція суспільства (його тип, «модель») має визначитися якимось системотворчим критерієм. Для рабовласницького ладу таким критерієм вважається наявність рабів. Проте у давнину та середні віки раби були в усіх державах, але не всі вони визнаються «рабовласницькими». Останніми є лише ті, в яких праця раба була основою виробництва. До цього в Античному світі наближались Афіни, інші грецькі міста-держави, та особливо Рим періоду імперії. Прадавні автори сильно перебільшували чисельність рабів у грецьких полісах. Так, письменник III-II століть до н. е. Ктесикл називав для Аттики цифру в 400 тис. рабів, Арістотель - 470 тис. для Егіни, Тімей - 640 тис. для Коринфа. Ці цифри некритично повторювалися в радянській літературі, аби підтвердити наявність «рабовласницької формації». Насправді рабів було набагато менше. Так, за розрахунками Ю. Белоха, в Аттиці на початок Пелопоннеської війни проживало приблизно 100 тис. громадян, 30 тис. метеків та до 120 тис. рабів разом з жінками та дітьми^[1]. На цей час вважається, що в Афінах у період їх розквіту проживало 172 тис. громадян, урахувуючи жінок та дітей, 28 тис. метеків та 115 тис. рабів, з яких більшу частину складали жінки та діти

[2]

У цілому можна припустити, що раби становили половину або навіть одну третину населення Аттики. Безумовно, це є найважливішою рисою античної цивілізації та античного «суспільного ладу». Але для самих афінян набагато важливішим був поділ громадян на евпатридів, геоморів та деміургів, запекла боротьба селянства проти земельної аристократії, у перебігу якої формувалася афінська демократія (як і в Римі, боротьба між патриціями та плебеями у перебігу становлення Римської республіки). Крім рабів, існують громадяни, метеки; громадяни запекло ворогують між собою, вони поділені на класи та розряди за власністю і правами; одні громадяни можуть бути архонтами, інші - ні, одні можуть бути обрані до ареопагу, інші - ні. Це все належить до суспільного ладу? Запитання риторичне. Звідси напрашується такий висновок: за допомогою однієї плоскої формули неможливо виразити стан суспільства. Критерії «суспільного ладу» є мобільними, вони «гуляють» у часі і просторі; в одному випадку на передній план виступає дихотомія: раби - вільні, в іншому - евпатриди та демос.

Усім стародавнім суспільствам був притаманний поділ на станові групи: в Індії - брахми, кшатрії, вайшї, шудри, у Вавилоні - авілуми та мушкенуми, в Афінах (та інших містах-полісах Греції) - евпатриди, геомори, деміурги; в Римі - патриції та плебей. Що було початковим критерієм такого поділу? Скоріше за все - родова належність. Уже на ранній стадії родового ладу старші та молодші роди перебували в нерівному становищі. При ускладненні родоплемінного ладу в перебігу «неолітичної революції» молодші, «дочірні» роди були підпорядковані «старшим», батьківським родам. Старші та молодші

родові групи утворювали в сукупності «народ». Але до «народів» примикали «чужі» - осколки інших «народів», скорені, «союзники», усякого роду ізгої і под. Вони не мали родинних зв'язків з домінуючими родовими групами, не належали до «народу», до «наших» і тому потрапляли в нерівне становище. Звернемо увагу на два терміни: грецький «евпатрид» та римський «патрицій». В основі того й іншого - корінь «патр», який є основою батьківського статусу (патар, патріарх, папа, падре). Евпатрид, як і патрицій, - це «той, що має батька», кровною спорідненістю прив'язаний до «нас» та як «наш» має всі права нашого роду. Чужинці, прийшли, «не наші» не мали «наших» прав, насамперед права володіння землею та участі у вирішенні спільних справ.

Етнічний статус перетворювався на статус соціальний, правовий. Так з'явилися шудри, мушкенуми, метки, періеки, плебеї. Прадавнє право було суто «народним», воно належало тільки «нам». Основними «класами» Афін були евпатриди, геомори, деміурги, метки та раби. Евпатриди («шляхетні») - земельна аристократія Афін. Їм належало виключне право засідати в ареопазі, з їх числа обиралися базилевси, архонти та інша адміністративна частина; геомори становили основну частину землеробського населення Афін; деміурги займалися ремеслом. Метки хоча й були вільними людьми, але, будучи іноземцями, не громадянами Афін, були неповноправними, хоча й сплачували особливий податок «метекийон» та могли призватися до армії. Раби рекрутувалися головним чином з числа військовополонених або куплялися та були зовсім безправними. Вони поділялися на приватних і державних. Останніх використовували на тяжких роботах у Лаврійських срібних рудниках, що належали державі, частково служили в поліції або як дрібні службовці.

---

§ 3. Державний лад. Реформи Солона, Клісфена, Ефіальта, Перикла

Стан афінського суспільства красномовно описано в елегіях Солона (642-559 роки до н. е.). Солон - видатна фігура давнини, якого відносили до її «семи мудреців». Збіднілий представник знатного роду Кодридів належав до середнього класу, багато подорожував, побував у Єгипті, Іонії, на Криті, в Малій Азії, спілкувався з тамтешніми політиками та жерцями, прославився як воєначальник у війні афінян з мегарами, відомий також як видатний поет; в Афінах користувався повагою як серед аристократії, так і демосу. Солон розумів, що розорення народу аристократією, посилення суперечностей є небезпечними для Афін. Він звертався до аристократії:

Сытость - надменности мать.

Коль приходит богатство большое,

Тут не щадят ничего ни из сокровищ святых, ни из народных богатств;

Они грабят, откуда придется и не боятся совсем правды уставов святых.

Малюючи народні нещастя, Солон писав:

Ведь супостатов руками терзается город желанный

В страшных кровавих боях, милых злодеям одним.

Эти несчастья в отчизне творятся, из бедного ж люда Много в чужую страну вдали поневоле идет

Проданных в тяжкое рабство, влачащих позорные цепи

И поневоле несут горькую долю рабов.

Солон грізно застерігав аристократію:

Вы, богачи, успокойте в груди ненасытное сердце.

Много досталось вам благ, ими пресытились вы.

Знайте же меру надменному духу, не то покоряться

Мы перестанем и вам будет не по сердцу то.

Солон у 594 році до н. е. проводить низку реформ. Обраний архон-том, він скасовує боргову кабалу, проводить «сисахфію» (струшуван-ня) - прибирає з полів селян боргові камені, за рахунок оподаткуван-ня багатих викупає афінян, що були продані в рабство за борги, та повертає їх на батьківщину. Аби потіснити ареопаг - оплот аристо-кратії - Солон засновує Раду чотирьохсот - була, поділяє афінських громадян на майнові розряди: пентакосіомедимнів - тих, що мали п'ятсот медимнів зерна або інших продуктів (медимн - близько 50 літрів), вершників (300 медимнів), зевгітів (200), фетів (менше 200). Ті, що не мали прибутку від землі, були зараховані до розрядів відпо-відно до грошового стану з розрахунку: 1 медим зерна - 1 драхма. Пентакосіомедимни мали робити поставки для армії, вершники - слугувати за власний рахунок у кінноті, зевгіти - у важко озброєній піхоті (гопліти), фети - у легкій піхоті (гіннети). Перші два розряди обиралися на всі посади, третій розряд не міг обиратися в архонти, фети могли лише голосувати на народних зборах. Солон також за-снував суд присяжних - гелію у складі 6000 людей.

Після Солона в Афінах встановлюється одноособове правління (тиранія) Пісістрата (600-528 роки до н. е.), якого підтримали маси селян. Конфіскувавши частину землі в аристократії, Пісістрат поділив її серед малоземельних селян.

Після смерті Пісістрата (528 рік до н. е.) та короткого періоду прав-ління його синів Гіппія та Гіппарха вождем демосу стає Клісфен. У 509-507 роках до н. е. він проводить низку реформ в інтересах демо-кратії. Родові філи замінюються на десять територіальних, кожна філа складалася з приморської, сільської та міської тритій, що приводило до змішування родових угруповань та надавало перевагу демосу. Раду чотирьохсот було замінено на Раду п'ятисот - по 50 громадян від кож-ної філи. З 501 року до н. е. обирається колегія 10 стратегів при архон- ті-полемарсі. Для управління фінансами обиралася колегія 10 аподек- тів. Клісфен зміцнює місцеве самоврядування. Десять філ були поді-лені на 100 демів, кожний з яких обирав свого демарха. Дем мав свою скарбницю. Надали кількість демів збільшилась до 174. Громадянство тепер визначалося належністю не до роду, а до дему. Прийшли, метки та навіть частина рабів також отримали громадянські права. Це було зроблено для посилення ролі власне міського населення в політич-ному житті. Клісфен ввів процедуру остракізму - вигнання небезпеч-них для республіки осіб народними зборами шляхом таємного голо-сування.

Велике значення в історії афінської державності мали греко-пер- сидські війни (500-449 роки до н. е.) та пов'язана з ними діяльність Фемістокла, Ефіяльта та Перикла. Війна з Персидською державою ви-кликала необхідність об' єднати грецькі поліси, створити сильний флот і одночасно загострила суперечності між аристократами-аграріями та демосом.

Будівництво сильного флоту зміцнювало позиції торговельно-ре-місницької частини населення у житті держави та суперечило інте-ресам аристократії. Запеклий опір консерваторів було придушено низ-кою остракізмів: у 486 році до н. е. вигнаний Мегакл, у 485 - Ксантип, у 483 - Арістид. У 488 році до н. е. було завдано удару по ареопагу: він почав обиратися жеребкуванням і втратив колишне значення. Про-відна роль перейшла до колегії 10 стратегів, що обиралися за філами простим підняттям руки (хіротонією). У 477 році до н. е. створюється морський союз грецьких міст на чолі з Афінами, що швидко перетво-рюється на Афінську морську державу (Архе).

За рахунок союзної скарбниці афінська демократія отримала по-тужну фінансову опору. Саме цією обставиною багато в чому поясню-ється «золоте століття Перикла», коли в Афінах усталюється демократія, розквітають зодчество, мистецтво, література, філософія. У 462 році до н. е. за ініціативою архонта Ефіяльта ареопаг було позбавлено майже всіх повноважень, за ним залишилися дрібні кримінальні спра-ви. Після вбивства олігархами у 461 році до н. е. Ефіяльта його справу продовжив обраний стратегом Перикл (495-429 роки до н. е.) - один із найбільших афінських державних діячів. Він увів плату за відвідуван-ня народних зборів, участь у суді, раді п' ятисот, роботу на обраних посадах; громадянам видавалися гроші для відвідування театру, якому держава надавала великого значення. За правління Перикла велось широке будівництво. Афіни стали осередком науки, мистецтва, літера-тури, театру в усій Елладі. Перетворення Делоського союзу загостри-ло суперечності Пелопоннеського союзу на чолі зі Спартою з Афін- ською морською державою та призвело до Пелопоннеської війни (431-404 роки до н. е.), у яку втяглися всі міста-держави Греції. Війна знекровила і Афіни, і Спарту, в Егеїді посилювався вплив Персії. Афінський морський союз розпався. Піднесення на півночі Балкан Маке-донії та поразка антимакедонської грецької коаліції, до якої входили й Афіни, у битві біля Херонеї (338 рік до н. е.) спричинили підкорення Афін Македонії, а надалі, з 146 року до н. е. - Риму. Причиною зане-паду афінської державності стали не тільки нескінченні внутрішні суперечності між демократією й аристократією у грецькому світі - та не тільки війни, а й головним чином та обставина, що полісна політич-на культура історично себе зжила і мала підкоритися Римській світовій державі.

§ 4. Право Афіні

Афіняни не залишили після себе такого правового спадку, як римляни. Єдиним відомим кодексом Афіні були Закони Драконта (621 рік до н. е.) - можливо, перший запис законів звичаєвого права, що мали на меті обмежити свавілля суддів-евпатридів. Закони скасовували криву помсту, жорстоко карали за найдрібніші злочини. Смертну кару призначалося за дрібну крадіжку, «дозвільний спосіб життя», не гово-рячи вже про більш тяжкі злочини. Закони Драконта було частково скасовано, частково пом'якшено Солоном. Надалі афіньське право не кодифікувалося, хоча йшлося його інтенсивне розроблення.

Доктриною державного права Афіні були громадянська рівноправність та верховенство народу. Кожному громадянину з 20 років належали право участі в народних зборах, законодавча ініціатива, право критикувати будь-яку посадову особу, право переслідування у суді будь-якого злочину. Народні збори видавали закони, обирали архонтів, стратегів, воєначальників, оголошували війну, укладали мир, контролювали посадових осіб, затверджували бюджет, були верховним судом у найважливіших справах. Голосування проходило відкрито, крім випадків остракізму. Рішення зборів оформлювалися протоколом та розпочиналися формулою: «Постановила Рада та Народ». Рада п'ятисот, геліея, ареопаг, колегії архонтів та стратегів були підконтрольними народним зборам. Афіняни не знали поняття кворуму: вважалося, що громадяни, які не з'явилися на збори, довірили своє право присутнім. Будь-який громадянин на народних зборах міг опротестувати запропонований закон чи рішення. Такий протест-обвинувачення «графі параномон» розглядався судом присяжних під головуванням архонтів-фесмофетів. Якщо протест пропонував скасувати закон чи рішення, тоді на автора закону, якщо його не підтримала 1/3 суддів, накладався штраф.

Афіньська демократія, звичайно, не поширювалася на рабів та метеків. Співвідношення в Афінах вільних, метеків та рабів точно не відоме. Можна припустити, що вільних громадян з родинами було 60 тис., метеків - 25 тис., рабів - 70 тис. Раби в Афінах коштували досить багато. У 418 році до н. е. раб-чоловік коштував у середньому 167 драхм, жінка - від 135 до 220 драхм, раби-ремісники коштували більше (бик в Афінах коштував п'ять драхм). Раб не вважався особистістю, хоча в Афінах заборонялися самочинні розправи з рабами. Раб жорстокого хазяїна міг скористуватися правом сховища у храмах, де він вважався недоторканим та міг бути перепроданим іншому хазяїну. Державні раби мали власне житло, родину, вели власне господарство. Значну кількість рабів використовували в державному апараті. Державні раби охоронялися законом та у разі образи могли через заступника-простата звернутися до суду по захист. У разі військової небезпеки держава могла звільнити державних рабів, аби використовувати їх як воїнів. Вони ставали метеками, сплачуючи при цьому податок у три оболі (2/6 драхми). Метеками були осілі в Афінах іноземці. Вони займалися торгівлею, ремеслом та сплачували податок метойкіон. Метеків розписували за демами, вони одночасно з громадянами сплачували військовий податок «ейсфору»; багаті брали участь у літургіях (витрати зі своєї власності на громадські потреби); метек повинен був мати опікуна - простата з числа афіньських громадян.

Цивільне право. Об'єктами власності були земля, худоба, раби, нерухомість, кораблі, майстерні, продукти сільського господарства. Була розвиненою державна власність: землі та пасовища, що здавалися в оренду, оливкові гаї, флот, будівлі, храми, державні раби, лаврійські срібні рудники, державна скарбниця. Багаті громадяни та метеки в порядку «літургії» за чергою несли витрати на театральні видовища, святкування, будівництво та утримання кораблів. Афіньське право ще розрізняло власність та володіння і не знало терміна «власність». Існує поняття «ousia» - сукупність речей та благ, якими володіє власник. Власність вважається нібито наданою общиною, державою, і архонти, вступаючи на посаду, заявляли, що зберігають за кожним громадянином те майно, яке йому належить. Земельні наділи іменувалися «kleros» - «жерель», а їх власники - клерухами. Афіньському праву відомі зобов'язання з договорів та деліктів, за термінологією Аристотеля («Етика Нікомаха») - «вільні» та «мимовільні». Договірні зобов'язання забезпечувалися завдатком, заставою, поручництвом, до Солоні - так само заставою особи. Звичайними були договори купівлі-продажу, найму,

особистого найму та підяду, позики, поклажі, широко практикувалися договори товариства, особливо корабельного, банківського, торговельного. Грошовими одиницями були талант - 26,2 кг срібла, що дорівнювало 6000 драхам; одна драхма - 4,36 г срібла, становила шість оболов. Основною монетою була тетрадрахма (чотири драхми). Медимн зерна (близько 50 літрів) коштував одну драхму, бик - п'ять драхм, прадавній пожитковий мінімум родини - 1/3 драхми. Плата посадовим особам складала від двох до шести оболов на день. Морська торгівля та обіг іноземних грошей спричиняли розвиток міняльної та банківської справ. Звичайними відсотками були 12-18 % на рік. Афіньські громадяни, на відміну від метеків та тих, кого відпустили на волю, не платили прямих податків, за винятком надзвичайного військового податку ейсфору.

Шлюбно-сімейне право Афінь спирається на моногамію. Шлюби могли укладатися між громадянами різних полісів, для чого між ними укладалися шлюбні союзи, але категорично заборонялися між громадянами та метеками, тим більше рабами. Спільне життя раба з рабинею не вважалося справжнім шлюбом.

Карне право Афінь приділяє найбільшу увагу державним злочинам. Зрада міста (ейсангелія), обман народу, образа богів, заперечення державної релігії, введення в оману народних зборів каралися смертною карою (за невір'я було засуджено на смертну кару Сократа). Публічними правопорушеннями вважалися також злочини проти родини, погане по-водження з дітьми або дітей з батьками, опікуна з сиротами, перелюбство (чоловіку можна було вбити на місці), викрадення дівчат. Злочинами проти особистості були вбивство, нанесення побиттів, наклеп, образа. Нічого злого можна було вбити на місці. Найтяжчим злочином вважалося залишення баз належних похорон воїнів, що пали в бою. У 406 році до н. е. афіньські стратеги одержали перемогу над спартанцями в бою при Аргенуських островах. Прибувши до Афінь, стратеги-переможці розраховували на тріумф, але за постановою народних зборів їх було страчено, оскільки вони не поховали воїнів, що пали в бою.

Суд в Афінях характеризувався різноманітністю форм процесу. На народних зборах розглядалися справи про повалення демократії, змови, злочинні співтовариства, умисні здавання міста, військо, флоту. Геліейя розглядала справи про найважливіші державні та посадові злочини, була апеляційною інстанцією. Ареопаг вирішував справи про умисні вбивства, отруєння, підпали. Суд ефетів розглядав справи про умисні вбивства, каліцтва, вбивства метеків, дозволені вбивства. Державна зрада, зрадництво, змова проти демократії, нечесність, безбожництво, умисне вбивство каралися смертною карою: пропонували або випити чашку з отрутою (так було страчено Сократа), або давали на вибір меч чи мотузку і триденний строк для самогубства. Поширеними були продаж у рабство, вигнання, позбавлення громадянських прав (атимія), конфіскація майна та грошовий штраф. Той, хто був засуджений на вигнання та не пішов у призначений строк, міг бути покараний. У рабство продавали метеків, які не сплатили податок або не мали заступників - протатів. Атимія (повна або часткова) накладалася за злочини, що безчестять: псевдосвідчення, посадове зловживання, бо-ягузтво на війні, посягання на майно підопічного. Спроба самовільно-го порушення атимії могла тягти за собою смертну кару.

Афіньська державно-правова система, звичайно, була демократією лише для меншості вільних. Але і в межах цього історичного обмеження значення її досвіду є неминучим. На тлі деспотичних та олігархічних режимів, що домінували тоді у більшій частині світу, Афінь створили такий правовий порядок, який розкрив творчі можливості суспільства і людини, у небагато короткий історичний строк створили блискучу культуру, в тому числі політичну, що стала школою демократії для майбутніх поколінь.

---

^[1] Белок, Ю. Греческая история [Текст] / Ю. Белок. - М., 2008. - С. 205-206.

